บทบาทและความสำคัญของอุปราชาเมืองโสมจากบันทึกราชการทัพสมัยรัชกาลที่ 3

The Role and Significance of the Deputy Ruler of Mueang Som: Insights from Military Records of the Reign of King Rama III

ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์
Chatwatchara Senaputra
ครูชำนาญการพิเศษ โรงเรียนบ้านนาเก็น สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาอุดรธานีเขต 4
Expert Teacher Ban Na Ken School Udon Thani Primary Educational Service Area Office 4
*Corresponding Author Email: ch.snb1234@gmail.com

Received: 12 June 2026 Revised: 28 July 2026 Accepted: 7 August 2026

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์ 1. เพื่อศึกษาภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ และภูมิรัฐศาสตร์ที่เอื้อต่อความสำคัญของเมืองโสม และ 2. เพื่อวิเคราะห์บทบาทของอุปราชาเมืองโสมใน พ.ศ. 2370 จากบันทึกราชการทัพเวียงจันทน์ในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3 เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีเครื่องมือการวิจัย คือ แบบสัมภาษณ์ โดยมีกลุ่มเป้าหมาย จำนวน 5 คน ที่มาจากการเลือกแบบเจาะจงตามคุณสมบัติที่กำหนดไว้ แล้วนำข้อมูลที่รวบรวมได้จากแบบสัมภาษณ์และเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง มาวิเคราะห์ในเชิงเนื้อหา ผลการวิจัยพบว่า 1) อุปราชาเมืองโสม และลักษณะภูมิรัฐศาสตร์ของเมืองโสม มีความสำคัญต่อทั้งฝ่ายเวียงจันทน์ และฝ่ายสยามเป็นสำคัญ จากหลักฐานแวดล้อม ทางภูมิศาสตร์ หลักฐานทางโบราณคดีในพื้นที่อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี พร้อมหลักฐานจากแหล่งโบราณคดีใกล้เคียง รวมถึงหลักฐานทางประวัติศาสตร์จากแหล่งอื่น ๆ ที่สามารถเทียบเคียงและเชื่อถือได้ บ่งชี้ว่า พื้นที่ทางภูมิรัฐศาสตร์ของเมืองโสม และ 2) บทบาทของอุปราชาผู้ปกครองเมืองโสม มีความสำคัญทั้งยังส่งผลต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในห้วง พ.ศ. 2369-2372 โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยอิทธิพลทางสังคม วัฒนธรรม และการปกครองของอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ สำหรับเมืองโสม ในสมัยล้านช้างนั้น สันนิษฐานว่ามีพื้นที่กว้างใหญ่คลอบคุมพื้นที่หลายแห่งในเขตการปกครองของ อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดหนองบัวลำภู อำเภอนายูง อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี และ อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย ในปัจจุบัน อย่างไรก็ดี ด้วยความสำคัญทางภูมิรัฐศาสตร์ของเมืองโสม และบทบาทสำคัญของอุปราชาเมืองโสม ในปีพ.ศ. 2370 นั้นเป็นปัจจัยหนึ่งอันส่งผลให้สถานการณ์ของกองทัพเวียงจันทน์ ต้องถอยกลับไปตั้งรับที่กำแพงนครเมืองเวียงจันทน์

คำสำคัญ: อุปราชา, เมืองโสม, ล้านช้าง

Abstract

This research consists purposes were 1. to examine the historical geography and geopolitical characteristics that contributed to the strategic significance of Mueang Som and 2. to analyze the role of the Vice Governor (Uparaja) of Mueang Som in 1827 (B.E. 2370), based on the official military records of the Vientiane Campaign documented in The Royal Chronicles of King Rama III, Volume 3. This qualitative study employed semi-structured interviews as the primary research instrument. The study participants consisted of five key informants who were selected through purposive sampling according to predetermined eligibility criteria. Data obtained from the interviews, together with relevant historical documents and archival records, were analyzed using content analysis. The findings revealed that 1) the Vice Governor of Mueang Som and the geopolitical characteristics of Mueang Som were of strategic importance to both the Kingdom of Vientiane and the Kingdom of Siam. Supporting evidence derived from geographical features, archaeological discoveries in Nam Som District, Udon Thani Province, archaeological sites in neighboring areas and corroborative historical evidence from other reliable sources indicates that the geopolitical landscape of Mueang Som constituted a strategically significant frontier and 2) The Vice Governor of Mueang Som played a crucial role that substantially influenced the political and military developments during the period 1826–1829 (B.E. 2369–2372), particularly under the socio-cultural and administrative influence of the Lan Xang Kingdom of Vientiane. During the Lan Xang period, Mueang Som is presumed to have encompassed an extensive territory covering areas that today correspond to Suwannakhuha District in Nong Bua Lamphu Province Na Yung District and Nam Som District in Udon Thani Province and Sangkhom District in Nong Khai Province. Nevertheless, owing to the geopolitical significance of Mueang Som and the pivotal role of its Vice Governor in 1827, these factors contributed to the strategic circumstances that ultimately compelled the Vientiane army to withdraw and regroup behind the fortified walls of Vientiane.

Keywords: The Viceroy, Mueang Som, Lan Xang

บทนำ

เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2369-2372 ระหว่างสยามกับเวียงจันทน์ ดังปรากฏในเอกสารไทย และเอกสารลาว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรบพุ่งกันระหว่างฝ่ายสยาม และฝ่ายเวียงจันทน์ ในพื้นที่บริเวณทุ่งส้มป่อย และช่องข้าวสาร ซึ่งทวีความรุนแรงและผลัดกันแพ้ชนะ ดังมีบันทึกในเอกสารลาวหลายฉบับที่กล่าวถึงความสำคัญในสถานการณ์ที่ช่องข้าวสาร (ดวงไช หลวงพะสี, 2001, น.31-33; คณะภาษาวรรณคดีและมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยแห่งชาติ, 2002, น.94-95; คณะค้นคว้าภาควิชาภาษาลาว-วรรณคดี คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยแห่งชาติ, 2004, น.67, 143; มยุรี เหง้าสีลวัฒนา และเผยพัน เหง้าสีลวัฒนา, 2010:

125-127; สิลา วีระวงศ์, 2010, น.35) รวมถึงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ซึ่งกล่าวถึงการรบพุ่ง ณ ทุ่งส้มป่อย และช่องข้าวสารเช่นกัน (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2538, น.24-25) ตลอดทั้งในการเตรียมความพร้อมในการตั้งรับ ซึ่งสะท้อนให้เห็นพื้นที่อาณาบริเวณดังกล่าวนี้ มีทรัพยากร หรือเป็นแหล่งสะสมเสบียง อันที่จะสามารถหล่อเลี้ยงกองทัพขนาดใหญ่ได้ ทั้งเป็นปราการสำคัญที่ป้องกันกองทัพสยาม อย่างไรก็ดี มีเหตุการณ์เพียงจุดเล็ก ๆ ซึ่งอาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลกระทบต่อสถานการณ์ในห้วงเวลาที่กล่าวมาข้างต้น และอาจเป็นปัจจัยหนึ่งต่อการถอนทัพของเวียงจันทน์ออกจากพื้นที่การรบ

ด้วยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และหลักฐานทางโบราณคดีเชิงประจักษ์ พร้อมทั้งหลักฐานแวดล้อมอื่น ๆ ก็สามารถช่วยบ่งชี้ได้ว่า เมืองโสมเป็นเมืองที่มีความสำคัญของอาณาจักรล้านช้าง ทั้งด้านที่ตั้งทางภูมิรัฐศาสตร์ และ ภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ ที่มีลักษณะภูมิประเทศที่เอื้อต่อการตั้งถิ่นฐาน รวมถึงทรัพยากรแร่ธาตุ ดังมีหลักฐานปรากฏในจารึกของวัดพระองค์ตื้อ ที่กล่าวถึงการกลับนาอุทิศข้าโอกาสของสมเด็มพระไชยเชฐาธิราช ตลอดจน หลักฐานในจารึกการกัลปนาที่วัดถ้ำสุวรรณคูหา ซึ่งตั้งอยู่ทิศใต้ของเมืองโสม รวมถึงเหตุการณ์ที่กองทัพพม่าเพลี่ยงพล้ำต่อกองทัพเวียงจันทน์ที่บ้านอโนโสม หรือปัจจุบันคือ บ้านปากโสม แม้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวจะเกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราช ซึ่งเป็นช่วงที่อาณาจักรล้านช้างเจริญรุ่งเรือง และมาตั้งราชธานีใหม่ที่เวียงจันทน์ ซึ่งห่างจากเหตุการณ์ตามบันทึกในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 กว่า 200 ปี สะท้อนให้เห็นว่าเมืองโสมในช่วงเวลาดังกล่าวคงเป็นเมืองสำคัญทางด้านเศรษฐกิจสังคม และ มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ของอาณาจักรมาตั้งแต่อดีต ฉะนั้น ตามเหตุการณ์ที่มีการบันทึกไว้ในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3 เมืองโสมจึงมีความสำคัญต่อกองทัพสยาม และกองทัพเวียงจันทน์เป็นสำคัญ

สอดคล้องกับการศึกษาในประเด็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นการศึกษาเฉพาะเจาะจงลงไปในพื้นที่ของอำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี จึงทำให้พบร่องรอย และซากโบราณสถานก่ออิฐหลายแห่ง รวมถึงโบราณวัตถุที่สามารถบ่งชี้ได้ว่ามีกิจกรรมของมนุษย์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยอิทธิพลทางวัฒนธรรมของล้านช้าง ครอบคลุมพื้นที่ 5 ตำบล 10 แหล่งสำคัญ ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านนาเก็น ตำบลหนองแวง วัดร้างเหล่าสะค้าน บ้านท่าโสม ตำบลศรีสำราญ วัดป่าเทพดอนตาล ตำบลบ้านหยวก โบราณสถานก่ออิฐ บ้านม่วง ตำบลน้ำโสม เป็นต้น (ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์, 2566, น.39) รวมถึงงานศึกษาที่มีความร่วมสมัยของนักวิชาการซึ่งศึกษาในพื้นที่ใกล้เคียงกับเมืองโสม โดยศึกษาแหล่งศิลปกรรมบนเส้นทางแผนที่โบราณจากเมืองหนองบัวลำภู ถึงเมืองเวียงจันทน์ ของพงษ์ศักดิ์ อัครวัฒนากุล พบว่า พื้นที่บริเวณดังกล่าวมีเครือข่ายทางการเมืองรวมตัวกันเป็นกลุ่มในสมัยวัฒนธรรมล้านช้าง ซึ่งสามารถตรวจสอบได้จากศิลปกรรมที่เป็นหลักฐานทางโบราณคดีเป็นเชิงประจักษ์บนเส้นทางบนเส้นทางโบราณ คือ ศิลปะล้านช้าง ได้แก่ ธาตุเจดีย์ พระพุทธรูป เป็นต้น ส่วนเมืองหนองบัวลำภูมีความสำคัญและสัมพันธ์กับบ้านเมืองใกล้เคียงจากแนวทิศเหนือ ลงสู่เส้นทางแนวทิศใต้มีเมืองภูเวียง ภูเขียว ตามลำดับ เป็นต้น (พงษ์ศักดิ์ อัครวัฒนากุล, 2558, น.208; นิล พันธุ์เพ็ง, 2567, น.12) ส่วนการศึกษาเรื่องชุมชนโบราณบ้านอาฮี พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชุมชนโบราณในลุ่มแม่น้ำเหืองของธีระวัฒน์ แสนคำ พบว่าชุมชนบ้านอาฮีมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่อยู่ในเหตุการณ์สำคัญระหว่างกองทัพเวียงจันทน์และกองทัพสยามในคราวศึกเจ้าอนุวงศ์ (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2560, น.105-110) อย่างไรก็ดี การศึกษาของกลุ่มนักวิชาการนี้ สะท้อนให้เห็นว่า บ้านเมืองโบราณในกลุ่ม ภาคอีสานตอนบนในบริเวณพื้นที่จังหวัดอุดรธานี จังหวัดหนองบัวลำภู จังหวัดหนองคาย และจังหวัดเลยในปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นว่ามีภูมิรัฐศาสตร์ และภูมิประวัติศาสตร์อยู่ร่วมสมัยวัฒนธรรมล้านช้างด้วยกัน และ เป็นเครือข่ายทางวัฒนธรรมกลุ่มเดียวกัน

ดังนั้น ด้านความสำคัญ และ บทบาทของอุปราชเมืองโสม จากเอกสารราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3 กล่าวถึง บทบาทของอุปราชเมืองโสม ไว้ในฉบับที่ 2 ฉบับที่ 4 ฉบับที่ 11 และฉบับที่ 12 รวมจำนวน 4 ฉบับ ซึ่งจากการวิเคราะห์เนื้อหาแล้ว พบว่า บทบาทของอุปราชาเมืองโสมมีบทบาทสำคัญต่อทัพเวียงจันทน์ อย่างชัดเจน ได้แก่ การควบคุมเชลยที่จับได้ส่งไปยังเวียงจันทน์ และการส่งกำลังพลไปตระเวนตามพื้นที่สำคัญ และการไปเฝ้าด่านที่คำกลิ้ง เป็นต้น หรืออยู่ในสถานการณ์ตั้งรับที่จะตีขนาบ ซึ่งเป็นบทบาทหน้าที่ของนายทหารระดับสูง เพื่อป้องกันพื้นที่ทางปีกด้านตะวันตก มากกว่าที่ จะออกรบพุ่งโดยตรง จนกระทั่งสถานการณ์รบแปรผัน ฝ่ายอุปราชาเมืองโสมจึงถูกเกลี้ยกล่อมจากกองทัพสยาม หลังจากนั้นในเอกสารราชการทัพเวียงจันทน์ไม่มีการกล่าวถึงบทบาทของอุปราชาเมืองโสมอีก

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ และภูมิรัฐศาสตร์ที่เอื้อต่อความสำคัญของเมืองโสม
2. เพื่อวิเคราะห์บทบาทของอุปราชาเมืองโสมใน พ.ศ. 2370 จากบันทึกราชการทัพเวียงจันทน์ในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3

การทบทวนวรรณกรรม

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3 เป็นเอกสารชั้นต้นที่สำคัญ ซึ่งบันทึกเหตุการณ์ราชการทัพเวียงจันทน์ จำนวน 14 ฉบับ ในระหว่าง ปีพ.ศ. 2369-2372 ที่กล่าวถึงคำให้การของบุคคลต่าง ๆ ในระหว่างการรณรงค์สงครามครั้งนั้น และมีลำดับของเหตุการณ์โดยมีการบันทึกวันเดือนปีที่ชัดเจนทั้งยังได้บันทึกคำบอกเล่า การให้ถ้อยคำของบุคคลที่อยู่ในเหตุการณ์ทั้งสองฝ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวกับเมืองโสม และการอ้างอิงถึงชื่อบุคคลชื่อขนานจัน และบุคคลที่สำคัญของเมืองโสม คือ อุปราชาเมืองโสม (หอสมุดแห่งชาติ, 2530, น.28, น.111) ตลอดทั้งสถานที่ใกล้เคียงกับเมืองโสม หรือมีความสัมพันธ์กับเมืองโสมโดยตรง คือ ด่านคำกลิ้ง ได้มีการกล่าวถึงเช่นเดียวกัน ซึ่งสอดคล้องต้องกันกับนิราศทัพวียงจันทน์ ของหม่อมเจ้าทัพซึ่งอยู่ในเอกสารประชุมจดหมายเหตุเรื่องปรากบฏเวียงจันท์ (แปลก เสนีวงศ์, ม.ล., 2473, น.80) ซึ่งเป็นเอกสารชั้นต้นที่สำคัญเช่นเดียวกัน

ศิลาจารึกอีสานสมัยไทย-ลาว จารึกเป็นเอกสารชั้นต้นที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับวันเวลา บอกดวงฤกษ์ บอกศักราช และบอกนามเจ้าศรัทธาต่อกัลปนาที่ดิน ตลอดจน บ่งบอกอาณาเขตที่อุทิศถวายของเจ้าศรัทธา หรือการอุทิศข้าพระเพื่อทำหน้าที่สืบทอดดูแลพระศาสนา (ธวัชปุณโณทก, ม.ป.ป., น.92-98) นับว่าเป็นหลักฐานสำคัญในการให้รายละเอียดถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น แม้ว่าในพื้นที่อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานีในปัจจุบัน ยังไม่พบหลักฐานประเภทจารึกโดยตรง แต่ก็สามารถเทียบเคียงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์และมีบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ในช่วงเวลาที่ห่างจากเหตุการณ์ ราชการทัพเวียงจันทน์นานถึง สองร้อยปี แต่เมื่อพบหลักฐานทางด้านโบราณคดี และหลักฐานทางด้านภูมิศาสตร์ รวมถึงทำเลที่ตั้ง จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่มีน้ำหนักในการสนับสนุนข้อความบนจารึก และในหน้าประวัติศาสตร์ของทั้งสองฝ่ายที่เกี่ยวข้อง

วิถีทัศน์ไทยลาว เป็นเอกสารที่กล่าวถึง วิถีเศรษฐกิจเดิมถิ่นหนองคาย-เวียงจันทน์ ของสิทธิพร ณ นครพนม และในผนวกที่ 1 โครงการสำรวจแหล่งถลุงแร่ทองแดง ดีบุกสมัยโบราณ บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง (เขตจังหวัดหนองคาย เลย หนองบัวลำภู อุดรธานี) การสำรวจพื้นที่ในภาคอีสานตอนบนนี้ สะท้อนให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อย่างต่อเนื่อง ทั้งในเรื่องของ

ทรัพยากร และแร่ธาตุ รวมถึงความเชื่อมโยงระหว่างพื้นที่อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี กับพื้นที่อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย ในประเด็นของพระองค์ตื้อ ในวัดศรีชมพูองค์ตื้อ และโครงการการสำรวจแหล่งถลุงแร่ทองแดงโบราณ การพบตะกรันเหล็กเป็นจำนวนมากที่บ้านนาเก็น ตำบลหนองแวง อำเภอน้ำโสมจังหวัดอุดรธานี (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2541, น.75-102)

สำหรับเอกสารลาวที่มีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2369-2372 ได้แก่ พื้นเวียงสมัยเจ้าอนุ, ตามรอยเจ้าอนุวงศ์, สมเด็จเจ้าอนุวงศ์, เจ้าอนุ (1767-1829) ประชาชนลาว และเอเชียอาคเนย์, พงศาวดารลาวแต่โบราณถึง 1946, ชีวประวัติเจ้าอนุวงศ์ ดังที่กล่าวไว้ในบทนำ เอกสารเหล่านี้ไม่ได้กล่าวถึงเมืองโสมโดยตรง แต่สะท้อนให้เห็นความสำคัญของพื้นที่ การรบพุ่งในพื้นที่ทุ่งส้มป่อย และช่องข้าวสาร แบบกว้าง ๆ และจำเพาะบางพื้นที่ซึ่งมีนัยยะเกี่ยวกับพื้นที่เมืองโสม เช่น คำว่าบ้านอโนโสม เท่านั้น ซึ่งในเอกสารลาวไม่ได้ให้น้ำหนัก หรือการกล่าวถึงบทบาทของอุปราชาเมืองโสมและความความสำคัญของเมืองโสมแต่ประการใด อย่างไรก็ดี เมื่อเทียบเคียงจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หลักฐานจากศิลาจารึกวัดถ้ำสุวรรณคูหา ตำบลนาสี อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดหนองบัวลำภู จารึกวัดแก่งศิลา ตำบลผาตั้ง อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย รวมถึงจารึกวัดบ้านโก่ม ตำบลเมืองพาน จารึกวัดบ้านหลอด ตำบลจำปาโมง อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี และหลักฐานเชิงประจักษ์ทางโบราณสถาน และโบราณวัตถุ จึงอาจกล่าวได้ว่า เมืองโสม อยู่ในบริบทของเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2369-2372 จริง

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยแบบเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. กลุ่มเป้าหมายในการวิจัย ได้แก่ จำนวน 5 คน ที่มาจากการเลือกโดยเฉพาะเจาะจงตามคุณสมบัติที่กำหนดไว้ ประกอบด้วย 1) พระสงฆ์ในท้องถิ่น จำนวน 3 รูป มีประสบการณ์เรื่องนี้มากกว่า 20 ปี ซึ่งเป็นบุคคลในท้องถิ่นและอยู่ในคณะสงฆ์ของอำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย 2) ผู้นำชุมชน จำนวน 1 คน มีประสบการณ์เรื่องนี้มากกว่า 20 ปี โดยผู้นำชุมชนได้สอบถามข้อมูลจากลูกบ้านในปกครองของตนเอง และ 3) ข้าราชการสำนักพุทธศาสนาจังหวัดหนองคาย มีประสบการณ์เรื่องนี้ มากกว่า 10 ปี จำนวน 1 คน โดยพิจารณาจากเป็นบุคคลในพื้นที่มีถิ่นพำนักในพื้นที่วิจัยมากกว่า 10 ปี และปฏิบัติราชการในบทบาทที่เกี่ยวข้องในพื้นที่วิจัย

2. เครื่องมือการวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ (Interview) ประกอบด้วย 3 ตอน คือ ตอนที่ 1 ข้อมูลส่วนบุคคลของผู้ให้การสัมภาษณ์ ตอนที่ 2 ประเด็นข้อคำถามตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย และตอนที่ 3 ความคิดเห็นและข้อเสนอแนะอื่น ๆ เพิ่มเติม มีลักษณะเป็นแบบปลายเปิด (Open Ended) อีกทั้ง ผู้วิจัยได้นำแบบสัมภาษณ์ไปให้ผู้เชี่ยวชาญช่วยตรวจสอบ กลั่นกรอง จำนวน 3 ท่าน ได้แก่ (1) ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษา (2) ผู้เชี่ยวชาญด้านโครงสร้างข้อคำถาม และ (3) ผู้เชี่ยวชาญด้านเนื้อหาสาระสำคัญ ตลอดจน ผู้วิจัยได้นำแบบสัมภาษณ์ไปทดลอง (Try Out) สัมภาษณ์กับกลุ่มทดลองที่ไม่ใช่กลุ่มเป้าหมายจริง จำนวน 30 คน เพื่อหาข้อบกพร่อง ข้อแก้ไข ข้อเสนอแนะให้แบบสัมภาษณ์มีความถูกต้องและสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

3. การรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การเก็บรวบรวมข้อมูลจาก 1) ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) คือ เป็นข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มเป้าหมาย จำนวน 5 คน ที่มาจากการเลือกโดยเฉพาะเจาะจงตามคุณสมบัติที่กำหนดไว้ และ 2) ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) คือ เป็นข้อมูลที่ได้จากการรวบข้อมูลเอกสารต่าง ๆ (Document Research) อาทิ เอกสารจากบันทึกราชการทัพเวียงจันทน์ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3 จำนวน 14 ฉบับ เป็นต้น

4. การวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยการนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มเป้าหมาย และการรวบข้อมูลเอกสารต่าง ๆ มาวิเคราะห์ในเชิงเนื้อหา (Content Analysis)

ผลการวิจัย

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยสามารถจำแนกผลการวิจัยได้ ดังนี้

1. การศึกษาภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ และภูมิรัฐศาสตร์ที่เอื้อต่อความสำคัญของเมืองโสม

ผลการวิจัยพบว่า ช่วงเวลาในรัชสมัยตอนปลายของสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราช จากการศึกษาเอกสารจากฝ่ายลาวมาเป็นลำดับเวลามาพบว่าในพงศาวดารลาว ของมหาสีลา วีระวงส์ กล่าวถึงเหตุการณ์หนึ่ง ในสมัยปลายรัชสมัยสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราช เมื่อกองทัพพม่าเข้าตีเวียงจันทน์ครั้งที่ 2 จนกองทัพเวียงจันทน์ต้องถอยทัพลงมาตั้งทัพที่เมืองหนองหานน้อย ครั้นเมื่อถึงฤดูฝน ทัพพม่าไม่สามารถตั้งทัพอยู่ได้จึงเลิกทัพกลับ ในระหว่างนี้พระยาแสนสุรินทร์ ได้ตามตีทัพพม่าจนถึง “บ้านอโนโสม” ได้ช้าง ได้ไพร่พลข้างพม่าเป็นจำนวนมาก ซึ่งผู้เขียนได้ทำเชิงอรรถว่า ปากโสม (มหาสีลา วีระวงส์, 2019, น.82) ซึ่งปัจจุบัน บ้านปากโสม อยู่ในตำบลผาตั้ง อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย ตรงข้ามบ้านแก้งหม้อ สปป.ลาว และข้อมูลจากศิลาจารึกวัดแก่งศิลา ในศิลาจารึกอีสานของ ธวัช ปุณโณทก พบว่าเป็นจารึกอักษรไทน้อย ระบุ จ.ศ. 1049 ตรงพับ พ.ศ. 2230 (ธวัช ปุณโณทก. ม.ป.ป..350) สำหรับจารึกหลักนี้ พระครูบรรพตธรรมานุวัตร เจ้าคณะอำเภอสังคม เคยพบในบริเวณวัดแก่งศิลาเดิม เมื่อ พ.ศ. 2534 และจากการตรวจสอบของผู้ใหญ่บ้านแก้งไก่ ทราบว่าปัจจุบันไม่ปรากฏว่าจารึกหลักนี้อยู่ที่ใด (พระครูบรรพตธรรมานุวัตร, พุทธวงศ์ นาวี, 2569, สัมภาษณ์) จากพงศาวดารลาว บริเวณที่กล่าวถึง “บ้านอโนโสม คือ พื้นที่บริเวณบ้านปากโสม” และข้อมูลในศิลาจารึกวัดแก่งศิลา พร้อมบริบททางภูมิศาสตร์ นอกจากนี้ในบริเวณอำเภอสังคม พบโบราณวัตถุ และโบราณสถานก่ออิฐถูกทิ้งร้างที่วัดป่านาสีห์นาถ บ้านนาขาม ตำบลแก้งไก่ ซึ่งโบราณสถานก่ออิฐปัจจุบันสร้างศาลาครอบพื้นที่ดังกล่าวแล้ว (พระครูวิรินเจติยาทร, 2569) และบริเวณวัดอูบมุง บ้านน้ำไพร ตำบลสังคม อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย เป็นวัดเก่าแก่ ติดแม่น้ำโขง ตั้งวัดเมื่อ พ.ศ. 2478 (กรมศาสนา, 2354, น.972-973) ห่างจากวัดโนนเกษม อำเภอสังคม ประมาณ 10 กิโลเมตร มีรายงานว่าพบโบราณวัตถุเช่นกัน (พระครูโพธิธรรมานันท์, 2569, สัมภาษณ์) สะท้อนให้เห็นว่า พื้นที่บริเวณดังกล่าวอยู่ในขอบเขตขันธสีมาเมืองเวียงจันทน์ ในสมัยอาณาจักรล้านช้าง และสามารถอนุมานได้ว่า พื้นที่ในบริเวณดังกล่าวอาจเป็นชายขอบของเมืองโสมในอดีตก็ว่าได้

ภาพที่ 3 บ้านปากโสม (ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์, 2569)

ภาพมุมสูงแสดงให้เห็นชุมชนบ้านปากโสมในปัจจุบัน เป็นพื้นที่ราบลุ่มติดหุบเขาและเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง เมื่อถึงฤดูแล้งน้ำโขงลดลงจนสามารถเดินบนหาดทรายและข้ามไปยัง บ้านดอนและบ้านแก่งหม้อในประเทศลาวได้โดยไม่ยากนัก สำหรับบ้านปากโสมนี้ ในเอกสารลาวอนุมานว่า คือ บ้านอโนโสม

ภาพที่ 3-4 ฐานพระพุทธรูป (ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์, 2569)

ฐานพระพุทธรูปวัสดุหินทราย พบในหลุมซึ่งถูกลักลอบขุดและละทิ้งไว้ ในบริเวณวัดป่านาสีห์นาถ ซึ่งวัดนี้เป็นวัดที่ตั้งอยู่ริมฝั่งห้วยน้ำโสมฝั่งตะวันตก ปัจจุบันทางวัดได้เก็บรักษาไว้บริเวณข้างพระประธานบนศาลาซึ่งสร้างปลูกทับพื้นที่อุโบสถหลังเดิม

2. ช่วงเวลาที่ปรากฏชื่อเมืองโสม ในศิลาจารึกวัดศรีชมพูองค์ตื้อ พบหลักฐานคำว่า “เมืองโสม” ในเอกสาร “วิถีทรรศน์ลาวในชุมชนสองฝั่งโขง” ในหัวข้อ วิถีเศรษฐกิจเดิมถิ่นหนองคาย-เวียงจันทน์ของสิทธิพร ณ นครพนม กล่าวถึง “...สมเด็จพระไชยเชษฐาธิราช ได้โปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูป หรือหล่อพระเจ้าองค์ตื้อ เมื่อจุลศักราช 924 ตรงกับ ขึ้นใน พ.ศ. 2015 และชาวบ้านที่อาศัยฝั่งตรงข้ามเวียงจันทน์ ที่ปากห้วยน้ำโมง ช่วยกันรวบรวมทองเหลือง ทองแดงได้หนักหนึ่งตื้อหล่อพระพุทธรูป

ดังกล่าว แล้วจึงประดิษฐานไว้ที่วัดโกศิล หรือวัดโกสีย์ ภายหลังชื่อวัดเปลี่ยนเป็น วัดศรีชมพูองค์ตื้อ...” และกล่าวถึงจารึกในประวัติการสร้างวัดว่าพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชได้ “...อุทิศข้าโอกาสให้พระเจ้าองค์ตื้อถึง 13 หมู่บ้าน ดังนี้ ทิศตะวันออกถึงบ้านมะก้องเชียงขวา ทางทิศตะวันตกถึงบ้านหวากเมืองโสม ทิศใต้ถึงบ้านบ่อเอือด ทิศเหนือไม่ทราบแน่ชัดถึงบ้านใด...” (จา รุวรรณ ธรรมวัตร, 2541, น.75-94)

ภาพที่ 5 ศิลาจารึก (ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์, 2569)

ศิลาจารึกจำนวน 4 หลัก อักษรไทน้อย ทางวัดนำมาไว้บริเวณวิหารคตทางขวาด้านหน้าของพระอุโบสถ วัดศรีชมพูองค์ตื้อ อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย ปัจจุบันอักษรเลือนไปมาก

3. ช่วงเวลาของเมืองโสมที่ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เมืองโสมปรากฏชัดเจนในหลักฐานบันทึกราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ในจดหมายเหตุ สมัยรัชกาลที่ 3 เล่ม 3 อันกล่าวถึงเหตุการณ์สงครามระหว่างเวียงจันทน์กับกรุงเทพฯ ตามบันทึกราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับที่ 2 ตามคำให้การของนายบัญชี ซึ่งเป็นบ่าวของเพียพิมพิสาร ซึ่งถูกเกณฑ์เข้าทัพเวียงจันทน์ กล่าวถึง “...เจ้าราชวงก็ยกจากเมืองหล่มศักดิ์มาถึงเมืองเลย ตั้งค่าย 9 ค่าย ชักปีกการอบถึงกัน เจ้าราชวงก็จับพญาสูรินวงสา จำส่งให้อุปราชาเมืองโสม คุมขึ้นไปใหเจ้าเวียงจันทน์ ณ เมืองโคราช...” (หอสมุดแห่งชาติ, 2530, น.28, 50) และบันทึกราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับที่ 4 ซึ่งหลวงมหาสิทธิโวหาร ตรวจทานแล้ว ความว่า “...เจ้าราชวงก็ยกจากเมืองหล่มศักดิ์มาถึงเมืองเลย ตั้งค่าย 9 ค่าย ชักปีกการอบถึงกัน เจ้าราชวงก็จับพญาสูรินวงสา จำส่งให้อุปราชาเมืองโสม คุมขึ้นไปใหเจ้าเวียงจันทน์ ณ เมืองโคราช...” (หอสมุดแห่งชาติ, 2530, น. 50) ซึ่งทั้งฉบับที่ 2 และฉบับที่ 4 เนื้อความมีความหมายเดียวกัน

ในบันทึกราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับที่ 11 กล่าวถึงอุปราชาเมืองโสมหลายครั้งซึ่งต่างบริบทกันไป และกล่าวถึง การปฏิบัติหน้าที่ของแสนปัญญาเมืองเถิน ซึ่งคุมไพร่ 30 คน ออกไปลาดตระเวน และสามารถจับทหารลาวชื่อขนานจันที่เมืองโสม ความว่า “...อนึ่ง แสนปัญญาเมืองเถิง คุมไพร่ 30 คน ออกไปลาดตระเวนทางบ้านเพรีย ไกลเมืองพันพร้าว ทางวันจับอ้ายขนานจันที่เมืองโสม...” (หอสมุดแห่งชาติ, 2530, น. 111) ซึ่งขนานจัน ผู้นี้ ให้การว่าได้รับมอบหมายจากเจ้าราชวงศ์ให้มาลาดตระเวนเช่นกัน และความตอนหนึ่งของคำให้การของ ขนานจัน กล่าวถึงเจ้าราชวงศ์ได้มอบหมายให้ขนานจัน พร้อมกับไร่ ควบคุมช้าง 15

เชือกไปรับเสบียงมา ณ ด่านคำกลิ่ง รวมถึงครอบครัวที่เจ้าราชวงศ์ไล่ไป ณ ด่านคำกลิ่งให้แยกไปทางเมืองโสม ดังนี้ “...อ้ายราชวงจึงให้ข้าพะเจ้ากับไพร่ 30 คน คุมช้าง 15 ช้าง ไปรับขนเข้าลำเลียงมา ณ ด่านคำกลิ่ง แลครัวที่อายราชวงใส่ไป ณ ด่านคำกลิ่งให้แยกไปทางเมืองโสมเปนอันมาก...” (หอสมุดแห่งชาติ, 2530, น. 112) สอดคล้องกับการสำรวจบริเวณลุ่มน้ำโมงตอนกลาง วัดป่าโนนคำกลิ้ง บ้านแดง ตำบลจำปาโมง อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี พบหลักฐานทางโบราณคดีถึงแหล่งการตั้งชุมชนสมัยวัฒนธรรมล้านช้าง (ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์, 2568, น. 220-223) สะท้อนให้เห็นว่า บริเวณวัดป่าโนนคำกลิ้ง มีข้อสันนิษฐานได้ว่าเป็นชุมชนเดียวกันกับด่านคำกลิ่งที่บันทึกในเอกสารราชการทัพเวียงจันทน์

ต่อมากล่าวถึงเจ้าราชวงศ์มอบหมายให้อุปราชาเมืองโสมคุมไพร่หนึ่งพันคน และตัวขนานจันเองยกมาตั้งอยู่น้ำสวยติภูหลวง ความว่า “...ครั้น ณ วันเดือน 6 ค่างขึ้น อ้ายราชวงให้อุปราชา เมืองโสม คุมไพร่พัน 1 ทั้งข้าพเจ้ายกมาตั้งอยู่น้ำสวยติภูหลวง...” รวมไปถึงเอกสารที่เป็นหนังสือโดยอุปราชาเมืองโสมเขียนไว้ ดังนี้ “...พวกลาวพุงดำจึงภาข้าพเจ้าไปดูฉลาก ว่าเป็นพวกกองทัพเวียงจันเขียนไว้ยในฉลากนั้นว่า หนังสืออุปราศ เมืองโสมเขียนไว้...” (หอสมุดแห่งชาติ, 2530, น.112)

อย่างไรก็ดี ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับที่ 11 นี้ เนื้อความส่วนใหญ่กล่าวถึงทัพฝ่ายเหนือของฝ่ายสยามที่เคลื่อนทัพมาจากฝั่งตะวันตกมุ่งหน้ามาทางเมืองเลย เมืองเชียงคานตามลำดับ และกล่าวถึงฝ่ายเวียงจันทน์โดยเจ้าราชวงศ์มอบหมายให้อุปราชาเมืองโสมส่งทหารมารักษาด่านคำกลิ่ง สอดคล้องกับนิราศทัพวียงจันทน์ ของหม่อมเจ้าทัพที่กล่าวถึงด่านคำกลิ่งว่าไม่ใกล้ไม่ไกลจากช่องข้าวสาร ดังนี้ “...ไม่ใกล้ไกลไปจากช่องข้าวสาร ระยะย่านสามคืนเดินขยัน ข้างช่องซ้ายมรคาอีกห้าวัน ชื่อด่านนั้นคำกลิ่งเป็นทางจร...” (แปลก เสนีวงศ์, 2473, น.80) สำหรับด่านคำกลิ่งนี้เป็นช่องทางผ่านจากเมืองโสม และสามารถเดินทางถึงด้านหลังของช่องข้าวสารจึงเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญ การที่เจ้าราวงศ์ให้อุปราชาเมืองโสม พร้อมกำลังพลเป็นจำนวนมากมารักษาด่านนี้ไว้ย่อมมีความสำคัญมาก เพราะอาจเป็นไปได้ว่า อุปราชาเมืองโสมเตรียมการป้องกันกองทัพฝ่ายเหนือเข้าตีขนาบจากทางด้านทิศตะวันตกขณะที่เคลื่อนพลประชิดเข้ามาเป็นลำดับ

ส่วนบันทึกราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับที่ 12 กล่าวถึง การเคลื่อนทัพฝ่ายสายมโดยเจ้าพระยาอภัยภูธร พระยาเทพพิไชยสั่งให้กองทัพฝ่ายเหนือให้เคลื่อนพลไปทางเมืองโสม ความว่า “...ทัพเมืองละคร เมืองเชียงใหม่ เมืองน่าน เมืองแพร่ ให้ยกไปทางเมืองโสม...” และเหตุการณ์ การเกลี้ยกล่อม อุปราชาเมืองโสม โดยให้พระยานครสวรรค์ ท้าวคง และฉกรรจ์ 700 คน “...ไปเกลี้ยกล่อมอุปราชาเมืองโสมทางหนึ่ง...” (หอสมุดแห่งชาติ, 2530, น.124) และในตอนท้ายบันทึกราชการทัพเมืองเวงจันทน์ ฉบับที่ 12 กล่าวถึงพระยานครสวรรค์ตีครัวทางเมืองโสม ความว่า “...อนิ่งพญาณคครสวันพรวีเสศจุมพล ซึ่งไปตีครัวทางเมืองโสม กวาดครอบครัวได้ส่งมา ณ ค่ายหลวง ชาย หญิง ไหญ่น้อย 498 คน...” (หอสมุดแห่งชาติ, 2530, น.128) ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าการเข้าตีหรือรบพุ่งอย่างรุนแรงอาจทำให้เกิดความเสียหาย การเคลื่อนเข้าประชิด และการเกลี้ยกล่อมนั้นอาจเป็นหนทางที่ดีที่สุด อีกทั้งสะท้อนให้เห็นว่า เมืองโสมมีชัยภูมิที่ดี เนื่องด้วยมีภูเขาล้อมรอบทั้งอาจมีกำลังพลที่มากประมาณ พร้อมกับการเป็นแหล่งเสบียงที่อุดมสมบูรณ์ หรือมีความสำคัญในเชิงภูมิรัฐศาสตร์ หากเกิดการรบพุ่ง เพราะอาจเสียกำลังพล จึงเป็นแต่เพียงการเกลี้ยกล่อมเท่านั้นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเวลาดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่า เมืองโสมมีฐานะเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งของอาณาจักรล้านช้างด้านทิศตะวันตก อีกทั้งตำแหน่ง “อุปราชา” ซึ่งเป็นตำแหน่งทางทหาร อันมีบรรดาศักดิ์ ชั้นพระยา ที่สำคัญของเวียงจันทน์ขณะเดียวกันเป็นที่ทราบกันดีว่า มีอีกหลายเมืองที่เปลี่ยนไปสนับสนุนฝ่ายสยามเมื่อตอนปลายของสถานการณ์รบ

สภาพปัจจุบันของพื้นที่ทางกายภาพ สันนิษฐานว่าเป็นขอบเขตของเมืองโสมในอดีตนั้น ครอบคลุมพื้นที่ของอำเภอน้ำโสม และอำเภอนายูง จังหวัดอุดรธานี พื้นที่บริเวณบ้านปากโสม ตำบลผาตั้ง อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย และพื้นที่บริเวณวัดถ้ำสุวรรณคูหา ตำบลนาสี อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดหนองบัวลำภู ปัจจุบัน คำว่า “เมืองโสม” ยังอยู่ในความทรงจำของชาวบ้านในอำเภอน้ำโสม และเหลือเป็นเพียงชื่อหมู่บ้าน คือ บ้านน้ำโสม ตำบลน้ำโสม อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี

ภาพที่ 6-7 ศิลาจารึกวัดถ้ำสุวรรณคูหา 1 (ซ้าย) ศิลาจารึกวัดถ้ำสุวรรณคูหา 3 (ขวา) (ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์, 2569)

ศิลาจารึกวัดถ้ำสุวรรณคูหา จารึกหลักนี้มีจารึกสองด้าน ด้านที่ 1 อักษรตัวธรรมอีสาน พ.ศ. 2106 และด้านที่ 2 อักษรตัวธรรมอีสานและไทน้อย พ.ศ. 2115 ปัจจุบัน ตั้งอยู่บริเวณหน้าถ้ำใต้เพิงหินด้านขวามือของโถงถ้ำใหญ่ อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดหนองบัวลำภู และศิลาจารึกวัดถ้ำสุวรรณคูหา 3 อักษรตัวธรรมอีสาน พ.ศ. 2169 ปัจจุบัน ตั้งอยู่บริเวณหน้าพระประธานภายในโถงถ้ำใหญ่ อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดหนองบัวลำภู

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ได้ ดังนี้

1. การศึกษาภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ และภูมิรัฐศาสตร์ที่เอื้อต่อความสำคัญของเมืองโสม พบว่า การศึกษาภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ และภูมิรัฐศาสตร์ที่เอื้อต่อความสำคัญของเมืองโสม พบว่า ลักษณะทำเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ เอื้อต่อการสร้างสมชุมชนขนาดใหญ่ระดับเมืองได้ ดังที่พบจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ทั้งฝ่ายสยาม และเวียงจันทน์ ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดี ที่พบในอำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี ในสมัยปัจจุบันเป็นจำนวนมาก ได้แก่ ซากโบราณสถานก่ออิฐหลายแห่ง โบราณวัตถุที่พบโดยทั่วไปในอำเภอน้ำโสม เช่น กล้องสูบยาเส้นดินเผาทั้งของล้านนาและล้านช้าง ถ้วยจีน ถ้วยเคลือบศิลาดล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พบเครื่องมือเหล็ก อาวุธโบราณ และเตาหลอมเหล็กเป็นจำนวนมาก

2. การวิเคราะห์บทบาทของอุปราชาเมืองโสมใน พ.ศ. 2370 จากบันทึกราชการทัพเวียงจันทน์ในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3 พบว่า อุปราชาเมืองโสม หรือผู้ปกครองเมืองโสม ต้องเผชิญกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเวลาดังกล่าว รวมถึงตำแหน่ง “อุปราชา” ซึ่งเป็นตำแหน่งทางทหาร อันมีบรรดาศักดิ์ ชั้นพระยา ที่สำคัญของเวียงจันทน์ จากสถานการณ์การรบพุ่งระหว่างกองทัพเวียงจันทน์ และกองทัพสยามเวลานั้น ในช่วงต้นของเหตุการณ์ อุปราชาเมืองมีบทบาทในทางทหารชัดเจน ได้แก่ การจัดกำลังทหารไปลาดตระเวนพื้นที่สำคัญ การส่งทหารไปเฝ้ารักษาด่านโดยเฉพาะด่านคำกลิ้ง หรือแม้แต่การมีบทบาทนำในการควบคุมเชลยศึกไปส่งยังเมืองเวียงจันทน์ เวลาต่อมาหลังจากที่กองทัพเวียงจันทน์เพลี่ยงพล้ำไป และเป็นห้วงเวลาที่ ฝ่ายสยามได้ตีประชิดเข้ามาเป็นลำดับ ขณะที่กองทัพฝ่ายเหนือของสยามได้กระชับเข้ามาจากทางตะวันตก จนเป็นเหตุให้อุปราชาเมืองโสมผู้นี้ต้องมีแนวคิดอย่างใดอย่างหนึ่งและตัดสินใจเชิงการเมือง คือ จะต้องเลือกข้าง ซึ่งในบันทึกไม่ได้กล่าวไว้ว่า อย่างไรก็ดี สำหรับอุปราชาเมืองโสมสันนิษฐานจากข้อมูลในสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ณ เวลานั้นพออนุมานได้ว่า อุปราชาเมืองโสมตัดสินใจเข้ากับฝ่ายสยาม ซึ่งในขณะเดียวกันก็เป็นที่ทราบกันดีว่า มีอีกหลายเมืองซึ่งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้เปลี่ยนท่าทีไปสนับสนุนฝ่ายสยามเมื่อตอนปลายของสถานการณ์การรบ

การอภิปรายผล

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลการวิจัยได้ ดังนี้

การศึกษาภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ และภูมิรัฐศาสตร์ที่เอื้อต่อความสำคัญของเมืองโสม พบว่า ลักษณะทำเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ เอื้อต่อการสร้างสมชุมชนขนาดใหญ่ระดับเมืองได้ ดังที่พบจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ทั้งฝ่ายสยาม และเวียงจันทน์ ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดี ที่พบในอำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี ในสมัยปัจจุบันเป็นจำนวนมาก ได้แก่ ซากโบราณสถานก่ออิฐหลายแห่ง โบราณวัตถุที่พบโดยทั่วไปในอำเภอน้ำโสม เช่น กล้องสูบยาเส้นดินเผาทั้งของล้านนาและล้านช้าง ถ้วยจีน ถ้วยเคลือบศิลาดล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พบเครื่องมือเหล็ก อาวุธโบราณ และเตาหลอมเหล็กเป็นจำนวนมาก อีกทั้งสอดคล้องกับรายงานผลการดำเนินงานระยะที่หนึ่ง ในโครงการสำรวจแหล่งถลุงแร่ทองแดงโบราณ เมื่อ 21-27 มีนาคม พ.ศ.2541 โดยเฉพาะพื้นที่บ้านนาเก็น ตำบลหนองแวง อำเภอน้ำโสมจังหวัดอุดรธานี ซึ่งพบตะกรันเหล็กเป็นจำนวนมาก (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2541, น.99) นอกจากนี้ ยังมีหลักฐานสำคัญในการสำรวจของนายภูผา มุงคุณ นักธรณีวิทยาชำนาญการ ผู้อำนวยการส่วนทรัพยากรแร่ สำนักงานทรัพยากรธรณี เขต 2 ขอนแก่น ในระยะ พ.ศ. 2561 - 2563 พบแหล่งแร่เหล็กบริเวณเทือกเขาภูพานน้อย บ้านนาเก็น ตำบลหนองแวง และบริเวณบ้านโนนสะอาด ตำบลโสมเยี่ยม อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี (ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์, 2566, น.24-31) สะท้อนให้เห็นว่า เมืองโสมมีฐานะเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งของอาณาจักรล้านช้างด้านทิศตะวันตก ทั้งมีความสำคัญเชิงภูมิรัฐศาสตร์ ดังนั้นเมืองโสม หรือพื้นที่อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สืบเนื่องต่อกันมายาวนาน ทั้งมีการติดต่อค้าขายกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ โดยมีโบราณวัตถุเป็นประจักษ์พยานบ่งชี้ถึงความสำคัญของพื้นที่ดังกล่าว อีกทั้งยังส่งผลให้ เมืองโสม ผ่านพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญตามลำดับเวลา จนถึงเป็นอำเภอน้ำโสมในปัจจุบัน และเป็นเมืองที่ยังคงมีทรัพยากรป่าไม้ และแร่ธาตุ ของจังหวัดอุดรธานี แม้ในเวลาปัจจุบัน

เมืองโสม แม้จะเป็นเมืองเล็กเมืองหนึ่งของเมืองหน้าด่านของอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ มีสำคัญถึงระดับมี “อุปราชา” ข้าราชการทหารชั้นพระยาเป็นผู้ปกครอง มีการกล่าวถึงในการเป็นข้าโอกาสที่อุทิศถวายในสมัยสมเด็จพระเจ้าไชยเชรษฐาธิราช

ปัจจุบันคือ วัดศรีชมภูองค์ตื้อ อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนแห่งนี้มีความสำคัญมานับตั้งแต่อดีตแล้ว ส่วนขอบเขตของเมืองโสมนั้นกว้างใหญ่เท่าใดนั้น เมื่อประเมินจากหลักฐานดังที่กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยประเมินว่าด้านใต้นั้นอาจถึงด่านคำกลิ่ง ซึ่งไม่ไกลจากวัดถ้ำสุวรรณคูหา อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดหนองบัวลำภู และด้านเหนืออาจติดกับแม่น้ำโขง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณพื้นที่บ้านปากโสม อำเภอสังคม จังหวัดหนองคายก็เป็นได้ ส่วนตำแหน่ง อุปราชา เป็นตำแหน่งข้าราชการทหารตามระบอบอาญาสี่ของอาณาจักรล้านช้าง และการมีผู้ปกครองระดับสูง ย่อมสะท้อนให้เห็นว่า อาณาบริเวณและพื้นที่ของ เมืองโสม มีความสำคัญไม่น้อย อีกทั้งลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่มีภูเขาสูงทอดยาวแนวทิศเหนือใต้ ทั้งทิวเขาภูซาง และทิวเขาภูพาน เป็นปราการสำคัญทางธรรมชาติ มีความเป็นเอกภาพค่อนข้างมาก และทรัพยากรจากป่า รวมถึงแร่เหล็ก การมีผู้ปกครองที่ทางเมืองหลวงไว้ใจจึงเป็นสิ่งสำคัญ อย่างไรก็ดี ด้วยลักษณะภูมิรัฐศาสตร์ และการมีเอกภาพของเมืองโสม อาจเป็นเหตุผลสำคัญให้กองทัพฝ่ายเหนือของสยามตัดสินใจเกลี้ยกล่อมมากกว่าที่จะมีการรบพุ่ง เมื่อเทียบกับเหตุการณ์ร่วมสมัยทางฝั่งตะวันตกที่กองทัพเวียงจันทน์สามารถยึดเมืองเลย เมืองหล่มสัก เมืองด่านซ้าย และเมืองหนองบัวลำภู ซึ่งมีปฏิบัติการทางทหารอย่างเข้มข้นซึ่งมีการสูญเสียกำลังพลและทรัพยากรทั้งสองฝ่าย จึงอาจเป็นเหตุผลประการหนึ่งซึ่งกองทัพฝ่ายสยามต้องการรักษากำลังพลไว้ จึงไม่มีการรบพุ่งกับเมืองโสม ด้วยลักษณะมทางภูมิรัฐศาสตร์ของเมืองโสม และบทบาทของอุปราชาเมืองโสม อาจมีแนวคิดตรงกับกับฝ่ายสยามที่จะรักษากำลังและทรัพยากร จึงตัดสินใจเข้ากับฝ่ายสยามในที่สุด

ข้อค้นพบ หรือองค์ความรู้ใหม่

การวิจัยครั้งนี้ นำไปสู่การศึกษาข้อมูลของชุมชนใกล้เคียง ซึ่งปรากฏร่องรอยทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ที่ร่วมสมัยเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นเครือข่ายที่มีความเชื่อมโยง หรือมีความสัมพันธ์กันอย่างมีนัยยะสำคัญ อาทิ การเชื่อมโยงทางการค้า เส้นทางการติดต่อไปมาหาสู่ซึ่งกันและกัน รวมถึงการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม นอกจากนี้ ยังสามารถนำมิติแห่งความเชื่อมโยงไปศึกษาและพัฒนาต่อยอดในการศึกษาประเด็นต่อไป เช่น การเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในชุมชน

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

1.1 สามารถนำข้อมูลการวิจัย ไปเชื่อมโยงกับชุมชนอื่น ๆ ใกล้เคียงกัน หรือสามารถนำข้อมูลนี้ พัฒนาเป็นแหล่งเรียนในท้องถิ่น หรือพัฒนาให้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับสถานศึกษา

1.2 ด้านการวิจัย สามารถนำข้อมูลไปเทียบเคียง หรือเปรียบเทียบกับแหล่งชุมชนโบราณอื่น ๆ ที่มีบริบทใกล้เคียงกัน และสามารถนำมาเชื่อมโยงให้เห็นเครือข่ายของสังคมเศรษฐกิจในสมัยล้านช้างได้เป็นอย่างดี

1.3 ด้านนโยบาย งานวิจัยนี้จะเป็นฐานข้อมูลให้กับอำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี สามารถนำไปใช้ในการจัดทำแหล่งเรียนรู้ระดับอำเภอต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 สามารถนำกระบวนการวิจัยนี้ไปใช้ได้กับชุมชนที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และสามารถเป็นแหล่งเรียนรู้ในชุมชน หรือ ในให้ระดับสถานศึกษาในชุมชนนั้น ๆ ได้

2.2 ข้อจำกัดในเรื่องของเอกสาร ซึ่งมีความหลากหลาย เช่น หลักฐานชั้นต้น หลักฐานทางประวัติศาสตร์ หลักทางโบราณคดี ผู้วิจัยต้องมีความรู้ความเชี่ยวชาญ และต้องขอความร่วมมือกับผู้เชี่ยวชาญในระดับต่าง ๆ เพื่อนำข้อมูลเหล่านั้นมาอภิปราย หรือ นำเสนอ

เอกสารอ้างอิง

กรมศาสนา. (2534). *ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 10.* กรุงเทพฯ: การศาสนา.

คณะภาษาวรรณดคีและมนุษยศาสตร์มหาวิยาลัยแห่งชาติ. (2002). *ตามรอยเจ้าอนุวงศ์.* (พิมพ์ครั้งที่ 2). เวียงจันทน์: รัฐวิสาหกิจโรงพิมพ์ศึกษา.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. (2541). *วิถีทรรศน์ลาวในชุมชนสองฝั่งโขง.* สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย โครงการเมธีวิจัยอาวุโส คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. อุบลราชธานี: ศิริธรรมออฟเซ็ท.

ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์. (2566). *พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ อำเภอน้ำโสม.* อุดรธานี: ทรัพย์ภิณโญ.

ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์. (2568). จารึกบ้านหลอด: หลักฐานการตั้งถิ่นฐานของล้านช้างช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 ในลุ่มน้ำโมงตอนกลาง. *ดำรงวิชาการ, 24*(2), 207-228.

ดวงไช หลวงพะสี. (2001). *สมเด็จเจ้าอนุวงศ์.* (พิมพ์ครั้งที่ 3). เวียงจันทน์: โรงพิมพ์แห่งรัฐ.

ธวัช ปุณโณทก. (ม.ป.ป.). *ศิลาจารึกอีสานสมัยไทย-ลาว.* กรุงเทพฯ: คุณพินอักษรกิจ.

ธีระวัฒน์ แสนคำ. (2560). ชุมชนโบราณบ้านอาฮี: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชุมชนโบราณในลุ่มแม่น้ำเหือง. *พื้นถิ่น โขง ชี มูล, 3*(1), 85-118.

นวพรรณ ภัทรมูล. (2550). *ศิลาจารึกวัดแก่งศิลา.* สืบค้นเมื่อ 9 เมษายน 2569, จาก https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/2405

นิล พันธุ์เพ็ง. (2567). *ประวัติศาสตร์จังหวัดอุบลราชธานี.* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สหมิตรพัฒนาการพิมพ์.

แปลก เสนีวงศ์, (ม.ล.). (2473). *ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันท์ งานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์แสง รัชกาลที่ 4 ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร์.* กรุงเทพฯ: โสพณพิพรรฒธนากร.

พงษ์ศักดิ์ อัครวัฒนากุล. (2558). *แหล่งศิลปกรรมบนเส้นทางแผนที่โบราณจากเมืองหนองบัวลำภู ถึงเมืองเวียงจันทน์.* อุดรธานี: บ้านเหล่าการพิมพ์.

มหาวิทยาลัยแห่งชาติ. (2004). *พื้นเวียงสมัยเจ้าอนุ.* เวียงจันทน์: วิสาหกิจโรงพิมพ์ศึกษา.

มยุรี เหง้าสีลวัฒนา และเผยพัน เหง้าสีลวัฒนา. (2010). *เจ้าอนุ (1767-1829) ประชาชนลาว และเอเชียอาคเนย์.* (พิมพ์ครั้งที่ 2). เวียงจันทน์: โรงพิมพ์แห่งรัฐ.

สิลา วีระวงส์. (2019). *พงศาวดารลาวแต่โบราณถึง 1946.* (พิมพ์ครั้งที่ 4). เวียงจันทน์: พะไชกราฟิก.

สิลา วีระวงส์. (2010). *ชีวประวัติเจ้าอนุวงศ์.* (พิมพ์ครั้งที่ 4). เวียงจันทน์: ดอกเกด.

หอสมุดแห่งชาติ. (2530). *จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 3.* กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพานิชย์.

ศิริวรรณ ทองขำ. (2565). *นาเก็น.* สืบค้นเมื่อ 10 เมษายน 2569, จาก https://finearts.go.th/

บุคลานุกรม

พระครูโพธิธรรมานันท์ รองเจ้าคณะอำเภอสังคม (ผู้ให้สัมภาษณ์). ว่าที่ พ.ต.ดร.ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์ (ผู้สัมภาษณ์). สถานที่ วัดแก่งศิลา หมู่ที่ 3 ตำบลแก้งไก่ อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย. เมื่อวันที่ 10 เมษายน 2569

ธนากร เที่ยงนนดา (ผู้ให้สัมภาษณ์). ว่าที่ พ.ต.ดร.ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์ (ผู้สัมภาษณ์). สถานที่ สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดหนองคาย เมื่อวันที่ 16 เมษายน 2569

พระครูบรรพตธรรมานุวัตร เจ้าคณะอำเภอสังคม (ผู้ให้สัมภาษณ์). ว่าที่ พ.ต.ดร.ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์ (ผู้สัมภาษณ์). สถานที่ วัดโนนเกษม หมู่ที่ 3 ตำบลแก้งไก่ อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย. เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม 2569

พระครูวิรินเจติยาทร (ผู้ให้สัมภาษณ์). ว่าที่ พ.ต.ดร.ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์ (ผู้สัมภาษณ์). สถานที่ วัดโนนเกษม หมู่ที่ 3 ตำบลแก้งไก่ อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย. เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม 2569

นายพุทธวงศ์ นาวี (ผู้ให้สัมภาษณ์). ว่าที่ พ.ต.ดร.ฉัตรวัชระ เสนะบุตร์ (ผู้สัมภาษณ์). สถานที่ บ้านแก้งไก่ หมู่ที่ 3 ตำบลแก้งไก่ อำเภอสังคม จังหวัดหนองคาย. เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม 2569